

Изкуствоведски
ЧЕТЕНИЯ

2008

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за
изкуствознание

ЗОГРАФСКАТА ФАМИЛИЯ МИНОВИ

Владимир Димитров

Множество паметници на църковното изкуство от XIX — началото на XX в., особено в по-малките селища на страната, остават все още слабо проучени, а немалко от тях са дори напълно неизвестни. В тези църкви рядко могат да се открият образци с високи художествени качества, изследването на които би обогатило представата за нашето културно наследство, както и за неговите създатели. Строителите на тези църкви, създателите на стенописите, иконите и дърворезбите в тях също така остават в периферията на интереса на специалистите в тази област на изкуствознанието. Вниманието на изследователите досега са привличали преди всичко и най-вече известните зографски родове, произхождащи от Трявна¹, Банско² и Самоков³. На тези зографски фамилии и художествените школи са посветени обширни и задълбочени монографии⁴, сборници и научни конференции както в миналото, така и днес. В последните години интересът на изследователите постепенно се обръща и към зографи от други региони, от други социални или народностни групи. Такава една многобройна група например са гръцките зографи, работили на територията на днешна България⁵. Отделни проучвания, като тези на Мария Самоковлиева „Самоковската художествена школа и моят самоковски род“⁶ и на Катя Зографова „Забравеният възрожденец Динко Зограф“⁷, обръщат внимание на отделни майстори, но в тези изследвания водещ е интересът на потомците към делото на техните предшественици. Целта на тези проучвания основно е да възстанови, запази и популяризира дейността и продукцията на забравените представители от техните семейства.

Целта на изследването е да покаже дейността на една друга голяма и непроучена група зографи, работили основно в Югозападна България. Според Асен Василиев те създават живопис, „отличаваща се със своеобразна смелост и, въпреки множеството недостатъци в рисунката, неправилното тълкуване на формата и редица несъобразности, те показват присъщото творчество на народни майстори, които не са се възпирали пред никакви трудности“⁸. На някои паметници от този кръг зографи отделя внимание Дора Каменова в две свои публикации⁹, а Елка Бакалова в свои проучвания на конкретни иконографски проблеми нееднократно обръща внимание върху необходимостта от по-задълбоченото им проучване¹⁰. Българското изкуствознание изостава значително в това отношение в сравнение с развитието на изследванията в тази област на специалистите от другите балкански страни и Русия. Подробното изследване на паметниците и майсторите от тази група би попълнило някои празноти в проучването на нашето културно наследство от XIX век, а по този начин и спомена за тях ще се съхрани поне в архивите, тъй като за тяхното опазване и възстановяване отдавна не се полагат необходимите грижи. Проучването им ще е полезно и за набирация все повече привърженици у нас културен и алтернативен туризъм.

Предмет на настоящото изследване са родствените отношения в една фамилия майстори-зографи с родовото име Бундовци, работили през втората половина на XIX век в Югозападна България. Тяхната дейност не е цялостно изследвана, но оставеното от тях наследство заслужава да бъде проучено, макар че не може да съперничи по художествена стойност на произведенията на майсторите от големите художествени центрове от епохата на националното възраждане.

Единствените сведения за рода Бундовци намираме у Асен Василиев. Той дава следните кратки сведения за техния живот и творчество: „Образописците Мино със синовете си Марко и Теофил от Галичник се преселили в село Каракьой, Серско. Родът се наричал Бундовци”¹¹. Асен Василиев допуска, че най-вероятно Марко Минов е имал и син Мина Марков, който работи с чичо си Теофил Минов в манастирския храм в гр. Хаджидимово¹², както и че Марко Минов е работил и в Добруджа¹³.

В хода на проучването си върху родовите връзки на зографите от рода Минови и изписаните от тях паметници попаднах на нови сведения за историята на зографската фамилия, които не само внасят редица уточнения и поправят грешки, но и в значителна степен обогатяват представата за съдбата на късноръжденските зографи¹⁴.

Групата паметници, в които откривам подписа на зографите, се намират в Югозападна България и, макар в някои от тях стенописите да са в лошо състояние, мога да ги причисля към произведенията на фамилията Минови. Най-ранният известен паметник е храмът „Св. Атанасий” в село Бельово, изписан през 1874 г. от Милош Яковлев¹⁵. Стенописите на храм „Св. Никола” в село Тополница, Дупнишко, датират от 1883 г. и са дело на Милош Яковлев и Марко Минов. Живописата в този храм се отличава с някои особености и нововъведения в иконографската програма¹⁶. Храмът „Св. Георги” в град Сапарева баня, изписан също през 1883 г., също е дело на Милош Яковлев¹⁷. В храма „Св. Никола” в село Червен брег, Дупнишко стенописите са от 1883 г., но поради лошото им състояние е трудно да се определи от чия ръка са създадени. Църквата „Св. Димитър” в село Тешево, Гоцеделчевско, в която живописата е от 1884 и 1885 г., е изписана от братята Марко и Теофил Минови. В този храм зографите са реализирали може би най-интересната иконографска програма сред всичките си църкви. Тук те са оставили и своите автопортрети в ширината на един от прозорците. В храм „Св. Никола” в село Долен, Гоцеделчевско стенописите са от 1887 г., но надписът не е запазен. Този храм не е достатъчно проучен и ще бъде обект на отделно проучване. В храма на Кюстендилското село Багреници, носещ името на славянските просветители — „Св. св. Кирил и Методий”, зографите са украсили само един от слепите куполи през 1889 г. За този храм Марко и Теофил Минови са изработили иконите и са украсили с живопис иконостаса. В храма „Св. Богородица Живоносен източник” в село Капатово, Мелнишко живописата е от 1888 г. и отново двамата братя са работили в екип. През 1892 г. Милош

Яковлев работи по стенописите в храма „Успение Богородично“ в село Рупите, Петричко. От надписа в този храм научаваме, че Милош Яковлев е починал, докато е работил по украсата му. Кой е довършил живописата в храма не е известно, но поне засега това е най-късният паметник, украсен от представител на зографската фамилия Минови.

При проучването на църквите в село Тополница установих, че единият от братята — Марко Минов, е работил в екип със зографа Милош Яковлев, чиито корени, както става ясно от възпоменателния надпис, са от Галичник, Дебърско, откъдето произхожда и Марко Минов¹⁸. Оказа се, че стенописите в храма „Св. Георги“ в гр. Сапарева баня също са дело на Милош Яковлев¹⁹. Проучвайки региона, който има интересна и до момента недостатъчно проучена история, имах шанса да попадна на един пътепис от Евгения Ковачева²⁰, от който научих, че тя е потомка на Теофил Минов. Свързвайки се с потомците на фамилията, получих достъп до родословното дърво и до някои нови, интересни и много ценни сведения за рода. Родословното дърво е съставено през 1992 г. от Лиляна Минева-Ковачева, правнучка на Теофил Минов. При съставянето на родословното дърво, тя е използвала както сведения от книгата на Асен Василиев „Български възрожденски майстори“, така и разказите на баща ѝ ставрофорен иконом Борис Минев (31.08.1907 г. — 11.10.1986 г.) и дядо ѝ — свещеник Георги Минев (03.1882 г. Каракьой — 26.10.1942 г. Карабунар, Пазарджишко).

От родословното дърво става ясно, че родоначалник на фамилията е Яков. Той е роден около 1800 г. в село Галичник, Дебърско, и е живял до около 1870 г. За него се знае, че е иконописец от Дебърската школа, но засега не разполагаме с данни за украсени от него храмове. Няма сведения за името на неговата съпруга, но от родословното дърво се разбира, че са имали две деца — дъщеря Катерина и син Мино (Мина). Мино е роден около 1820 г. също в село Галичник. Поради кръвна вражда с албанци в родния си край, през 1865 г. той се преселва в село Каракьой, Серско (сега Катафито в Гърция), където умира през 1903 г. Мино има два брака. Първата му съпруга се казва Зоица и е починала, без да имат деца. Втората съпруга на Мино носи също името Зоица, от която има две деца: Марко и Теофил Минови.

По-големият от братята е Марко Минов и за него не се знае много. Забравени са както рождената му дата, така и тази на смъртта му. В семейното предание се изтъква, че Марко Минов е с двадесет години по-голям от брат си Теофил Минов и че е починал вследствие на отравяне с бои. Неговата съпруга, чието име за съжаление не е известно, произхожда от село Търлис, Серско и принадлежи на известен и интересен род. Тя е сестра на Скопския митрополит Теодосий (Васил Гологанов) и на известния търлиски учител и фолклорист Иван Гологанов. В родословното дърво на фамилията Гологанови е отбелязано, че Иван и Васил Гологанови имат още един брат — архимандрит Никола, игумен на Бачковския манастир²¹, и три сестри — Мария, Магдалена и Анастасия²². За съжаление дирите на тези разклонения на рода са загубени и на този етап не бих

могъл да определя коя от тях е станала съпруга на Марко Минов.

Ще разгледам по-подробно роднинските връзки на братята Минови с членове на фамилията Гологанови, защото ми се струва, че е много вероятно те да са оказали силно влияние върху живота на зографите и техните обществено-политически възгледи, а дори е възможно да са имали и определено въздействие при формирането на някои техни решения за стенописна украса.

Митрополит Теодосий със светско име Васил Илиев Гологанов е роден на 7 януари 1846 г. в село Търлис, Неврокопско (сега Ватитопос в Гърция). Той е син на свещеноиконом Илия Иванов Гологанов (около 1810-1865 г.) и е племенник на йеромонах Теодосий Иванов Гологанов (1800-1889), който е монах и игумен в Серския манастир „Св. Йоан Продром“. Васил Гологанов получава завидно за времето си образование в класическо (гръцко) училище в гр. Сяр. През 1862 г. става монах под името Теодосий и е ръкоположен за йеродякон. Служението му продължава при митрополита на Херцеговина Прокопий, на когото е протосингел през периода 1865-1867 г. През 1868 г. става йеромонах в гр. Пловдив и е ефимерий на храма „Св. Богородица“. След създаването на Българската екзархия през 1870 г. оглавява църковната община в Сяр през периода 1874-1875 г. През 1875 г. получава офикията архимандрит и става викарий на Нишкия митрополит Виктор през 1876-1877 г. В периода след Руско-турската война от 1878 до 1880 г. е наместник на Екзархията в Цариград, тъй като по време и малко след войната екзарх Йосиф I пребивава в Пловдив²³. От 1880 до 1885 г. Теодосий е капукехая (представител пред Високата порта) на Българската екзархия. През 1885 г. е избран за Скопски митрополит, но получава берат за назначаването си едва през 1890 г. По време на престоя си в Скопие прави опит да възроди Охридската архиепископия и да откъсне митрополията от Екзархията като влиза в контакт с Католическата църква. Заради тези си опити през 1892 г. е отзован от Скопие²⁴. В периода 1901-1906 г. ръководи вдовстващата Пловдивска митрополия, а в периода 1912-1919 г. — създадената в новоосвободените земи Маронийска митрополия. Избран е за действителен член (академик) на Българската академия на науките през 1910 г.²⁵ Когато пребивава в Сяр, помага на Стефан Веркович да записва народни песни на мървашки диалект. Митрополит Теодосий превежда на български език съчинения от Епиктет, Вергилий, Милтън и Шатобриян²⁶. Умира на 1 февруари 1926 г. в София.

Другият брат на Марковата съпруга е по-големият брат Иван Гологанов. Роден е през 1839 г. в Търлис, а умира през 1895 г. в село Крушево (днес в Гърция). Иван Гологанов получава отлично за времето си образование в гръцкото училище в Сяр, намиращо се в манастира „Св. Йоан Продром“ през 1846-1851 г., а между 1851-1856 г. учи в българското училище в село Търлис, където негов преподавател е архимандрит Исаия. Едва седемнадесетгодишен е назначен за учител в родното си село с хиляда турски гроша годишна заплата. През 1865 г. учителства и в село Крушево, Демирхисарско, а през 1866 г. е писар в манастира „Св. Йоан Продром“. Той е основният информатор на Стефан Веркович при подго-

товката на сборника с фолклорни текстове „Веда словена“, като работи за Веркович от 1867 до 1876 г.

Един от братята Гологанови е ръководил за кратко църковната община в село Тешово²⁷. Този храм е най-важният достигнал до нас паметник, дело на братята Марко и Теофил Минови.

Според запазените сведения Марко Минов има син Мина Марков. Той е роден в Каракьой и също е зограф. Той е работил стенописите в абсидата на храма „Св. Георги“ в манастира край Хаджидимово²⁸. С тази кратка информация у Асен Василиев се изчерпват сведенията за потомството на Марко Минов и неговия син Мина Марков.

По-малкият от братята е Теофил Минов. Той е роден в Галичник през 1860 г., а през 1865 г. се преселва със семейството си в Каракьой. Живее последователно в Неврокоп (Гоце Делчев), Банско, Разлог, Лъджене, Каменица. Член е на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМРО). Има сведение, което обаче не е потвърдено, че е бил заточен на остров Крит. През 1911 г. умира в Каракьой. Неговата съпруга Серафина е родена пред 1850 г. в село Търлис, Серско и умира през 1935 г. в село Карабунар, където се преселва със сина си Георги. Синът на Теофил Минов Георги Минов е учител, а по-късно става и свещеник. Той участва активно в дейността на Екзархията, особено в периода 1912-1919 г., когато съществува Маронийската митрополия в новоосвободените земи на Егейска Тракия и Родопите, която, както стана дума по-горе, ръководи митрополит Теодосий, родственик на Теофил и Георги Минови. Отец Георги променя фамилното име от Минови на Миневи — име, което родът пази и до днес. Отец Георги Минов (Минев) учителства в село Дорец, Момчилградско през 1900-1901 г. и в Гюмюрджина през 1902 и 1903 г., където е и певец в храма. Георги Минев също е член на ВМРО. На път за Цариград, за да бъде ръкоположен за свещеник, е задържан в Одрин във връзка със Солунските атентати. Починал е в Карабунар, Пазарджишко през 1942 г.

Както вече споменах, родоначалникът на фамилията Яков има и дъщеря Катерина. Единственото сведение за нея е, че има пет деца: Леонтий, Иван, Катя, Цвята и Христо. Върху този клон на фамилията искам да се спра малко по-дробно.

В капиталния труд на Асен Василиев „Български възрожденски майстори“ се споменават няколко иконописци с името Милош. Случайно или не, всички те произхождат от Галичник. Един от тях е Милуш Арnaudов, работил през втората половина на XIX в. Преселил се е от Галичник в Каракьой и рисувал икони в близките селища²⁹. Според Асен Василиев селищата, в които е работил, сега са отвъд граница³⁰. Авторът не е отбелязал нито един паметник или селище, в което са идентифицирани негови стенописи. Милуш е обучил и сина си Леонтия³¹ (Левчо), преселил се след Балканската война в Дупница³².

Друг зограф със същото име е Милош Илиев, изписал църквата в село Мацакурово, по-късно Гюргево, а днес квартал на Сапарева баня³³.

В книгата си „Български светци в изобразителното изкуство“ Асен Василиев споменава още един Милош Яковлевич. Според него той е изписал заедно с Марко Минов храма в село Тополница и е посочил във възпоменателния надпис, че произхожда от село Каракьой³⁴.

В анализа на данните, които привежда видният изследовател на българското възрожденско изкуство, се разкриха някои несъответствия, които заслужават по-специално внимание. Според Асен Василиев зографът, изписал храма в Сапарева баня, е Милош Илиев. Важно е да се отбележи, че Асен Василиев е виждал стенописите преди те да бъдат почистени — реставрацията им приключва едва през 90-те години на XX век. Проучването и анализът на стенописите след реставрацията показват, че те могат да бъдат причислени към групата стенописни паметници от село Тополница, зографисани според надписа от Милош Яковлевич и Марко Минов.

В кратката бележка на Асен Василиев за храма в село Тополница зографът е изписан с името „Яковлевич“, макар че от запазения надпис е видно, че буква „ч“ не съществува, а и не може да е съществувала. Възпоменателният надпис е запазен до днес и е в добро състояние и името на зографа се чете ясно „Милош Яковлевъ“. Като се има предвид, че този текст на Асен Василиев е публикуван след неговата смърт, най-вероятно става дума за техническа грешка при подготовката на книгата му.

Направеният сравнителен анализ на всички сведения и познатите паметници доведе до извода, че споменатите под трите имена зографи — Милуш Арнаудов, Милош Илиев и Милош Яковлев, всъщност се отнасят за един и същ човек, а именно Милош Яковлев. Зографът Милош Яковлев е роден в Галичник и се е переселил в Каракьой. Той е женен за Катерина и има син на име Леонтий. Милош Яковлев умира през 1892 г., докато работи стенописите в храма на село Рупите. Тези сведения за Милош Яковлев, както и за неговата фамилия, навеждат на мисълта, че е много възможно той да е зет на Яков и да е приел името на известната зографска фамилия на съпругата си Катерина, тъй като зографите са сродени и с известния род Гологанови.

* * *

В заключение бих искал да изтъкна важното място, което са заемали зографите от този възрожденски род в българското общество от края на XIX в. От запазените и известни дотук паметници стана ясно, че тяхната творческа дейност може да бъде ограничена в рамките на двадесет години от 1872 г. до 1892 г. Този отрязък от време е един от най-важните в новата българска история. Той започва с избора на първия български екзарх на 16 февруари 1872 г., събитие, отбелязано в надписа над входа на храма „Св. Атанасий“ в село Бельово³⁵. В периода на тяхната активна творческа дейност България получава своето освобождение след Руско-турската освободителна война от 1877-1878 г. Територията, на която работят зографите, остава извън периметъра на военните действия, което от своя страна съхранява материалното състояние на населението и им по-

зволюва да поръчат украсата на своите храмове дори и в първите години след Берлинския конгрес (1879), когато родните земи на зографите от рода Минови са върнати на Османската империя. Всичко това най-вероятно е оказало въздействие при подбора на сцените и светците в църквите, изписани непосредствено след Освобождението, както е случаят с храма „Св. Никола“ в село Тополница (1883 г.), рисуван във вече свободна България, и храма „Св. Димитър“ в село Тешово (1884-1886 г.), изписан от зографите, завърнали се в пределите на султанската държава. Не бива да пропускаме и факта, че именно в този период родственикът на Марко, Теофил и Милош митрополит Теодосий (Васил Гологанов) замества новоизбрания екзарх Йосиф в Цариград, а после заема една от най-важните катедри на Българската екзархия — Скопската митрополия. Не е без значение и фактът, че в годините на работа на иконописците от Каракьой земите, по които работят, са и най-оспорваните в борбата между Вселенската патриаршия и Българската екзархия, между православието, католицизма и възникналото по това време униатско движение. По тези земи активна дейност развиват и пропагандните служби на Гърция и Сърбия. Не е за подценяване и факта, че един от родствениците на зографите — Иван Гологанов, е сред основните събирачи на текстовете на „Веда словена“. Този текст, който е сред малкото произведения, предизвикали особено продължителни и разгорещени дискусии и спорове още преди излизането си и който според думите на проф. Иван Шишманов е „първата българска книга от международно значение“, със сигурност е бил известен на зографите.

В годините на Българското възраждане, макар и да има значителен подем в строителство и украсата на обществени и църковни сгради, възможностите за изява на образописци са значително ограничени. Родовите връзки на майсторите са оказвали голямо значение при избора на зографи от местните църковните общини.

Подробното проучване на дейността и творчеството на образописците от забравения род Минови ще попълни някои от празнотите в историята на църковното изкуството в този интересен район на България.

Бележки:

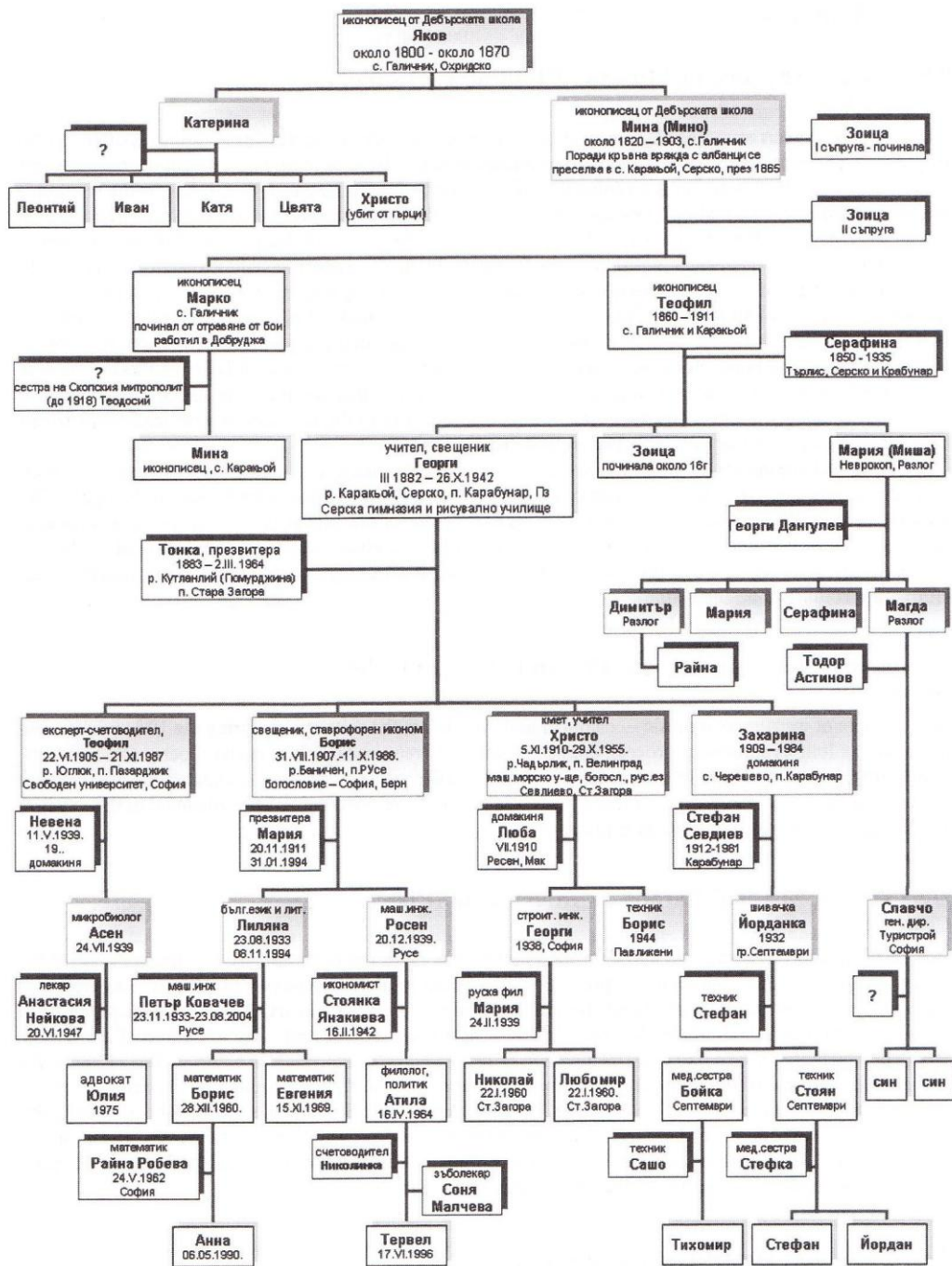
¹ Тревненска художествена школа. Доклади и съобщения от научната конференция, посветена на Тревненската художествена школа и нейното изучаване. Габрово-Трявна, 30-31 октомври 1980 г. Под редакцията на Атанас Божков. С., 1985.

² Божков, А. Банска художествена школа. Каталог. С., 1985; Божков, А. Банска художествена школа. — Музеи и паметници на културата, 1986, № 1.

³ Божков, А. Величието и приносите на Самоковската художествена школа. Издание, посветено на научната конференция, проведена през декември 1990 в Самоков; Генова, Е., Л. Влахова. За някои начални страници в летописа на Самоковската живописна школа. — Изкуство, 1987, № 10; Генова, Е. Непознатият Тома Вишанов-Молера и модернизацията на православната живопис. — Проблеми на изкуството, 1995, № 2, 4-17.; Генова, Е. Новооткрити творби на самоковски майстори от църквата в с. Илинден (резултати от една експедиция из Гоцеделчевско и Благоевградско). — Проблеми на изкуството, 1999, № 3, 22-27; Генова, Е. Софийските манастири през Възраждането и самоковският зограф Костадин Вальов. — Паметници. Реставрация. Музеи, 2004, № 4, 23-31; Гено-

- ва, Е. За още няколко неизвестни икони в творческата биография на Христо Димитров от Самоков. — Паметници. Реставрация. Музеи, 2004, № 1, 9-17; *Генова, Е.* Темата „Покров Богородичен“ в живописата на самоковските зографи. — В: Традиция. Приемственост. Новаторство. В памет на Петър Динеков. С., 2001, 492-508; *Генова, Е.* Димитър Христов Зограф — атрибуция на неизвестни творби. — В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. Международна научна конференция „Манастирската култура на Балканите“, по случай 230-годишнина от основаването на Девичкия манастир „Покров Богородичен“ в град Самоков. С., 2006, 227-233; *Гергова, И.* Сметководният тефтер на самоковския зограф Димитър Христов. — Известия на Държавните архиви. Т. 8. С., 2005, 272-307; *Гергова, И.* Агиографската концепция на Никола Образописов. — В: Годишник на Софийския..., 235-246; *Динова-Русева, В.* Първомайсторът Димитър Зограф от Самоков. — Изкуство, 1988, № 3; *Доспевски, С.* Архив. Из родословното дърво на Христо Димитров, основател на Самоковската живописна школа. — Проблеми на изкуството, 1993, № 2, 51-55; *Москова, С.* Спецификата в иконографската програма на една самоковска фамилия зографи — традиция и проекции. — В: Годишник на Софийския..., 271-281; *Попова, Е.* Барокът в иконописата на Тома Вишанов-Молера. — Изкуство, 1990, № 9/10, 34-41; *Попова, Е.* Теми, въведени в българската живопис от Христо Димитров. — Проблеми на изкуството, 2001, № 3, 3-10; *Попова, Е.* Икони от Йоан Николов Иконописец в Царибродско. — Паметници. Реставрация. Музеи, 2004, № 3, 21-26; *Поповска-Коробар, В.* Бележки за неизвестни икони от зографите Христо Димитров и Димитър Христов в Македония. — Проблеми на изкуството, 2005, № 1, 44-49; *Рошковска, А.* Самоков. Паметници на културата. С., 1977; *Рошковска, А.* Самоковска художествена школа. Самоков, 1990 и др.
- ⁴ *Захариев, В.* Захарий Христович Зограф. С., 1957; *Василиев, А.* Тома Вишанов-Молера. С., 1969; *Захариев, В.* Станислав Доспевски. С., 1971; *Петева-Фолова, Е.* Никола Образописов. С., 1994; *Попова, Е.* Зографът Христо Димитров от Самоков. С., 2001.
- ⁵ *Мутафов, Е., Ив. Гергова, Ал. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис,* Гръцки зографи в България след 1453 г. С., 2008.
- ⁶ *Самоковлиева, М.* Самоковската художествена школа и моят самоковски род. Сливен, 2007.
- ⁷ *Зографова, К.* Забравеният възрожденец Динко Зограф. С., 2008.
- ⁸ *Василиев, А.* Български възрожденски майстори. С., 1965, с. 292.
- ⁹ *Каменова, Д.* Наивистични стенописи от Възраждането. — Изкуство, 1979, № 10, 15-19; *Каменова, Д.* Стенописите в Искрецкия манастир. С., 1984.
- ¹⁰ *Бакалова, Е.* Апокалипсиса в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в с. Бистрица, Благоевградско. — Проблеми на изкуството, 1999, № 1, 30-37; *Бакалова, Е.* Ars Moriendi. — В: Традиция. Приемственост. Новаторство. В памет на Петър Динеков. С., 2001, 448-457; *Бакалова, Е.* Колелото на живота в българската живопис от XVII-XIX век. Иконографски източници. — В: Християнско изкуство и култура в югозападните български земи. Известия на Историческия музей, Благоевград. Т. 4. Благоевград, 2005, 29-51.
- ¹¹ *Василиев, А.* Цит. съч., с. 292.
- ¹² Стенописите са унищожени при пожар през 70-те години на XX век. До момента не съм попаднал на фотография на надписа в храма.
- ¹³ *Василиев, А.* Цит. съч., 292-293. Това твърдение на Асен Василев е спорно. Вж *Димитров, В.* Храмът „Св. Димитър“ в село Крушари, Добричко. — В: Добруджа в изобразителното изкуство. Добрич, 2007, 51-56.
- ¹⁴ Това изследване е част от докторската ми дисертация на тема „Стенописното наследство на зографската фамилия Минови“ с научен ръководител чл.-кор. Елка Бакалова, разработвана в департамент „История на културата“ в Нов български университет.
- ¹⁵ *Димитров, В.* Стенната живопис в храма „Св. Атанасий“ в село Бельово. — В: Изкуство и контекст 2008. С., 2008, 256-263.
- ¹⁶ *Димитров, В.* Иконографски особености в храма „Св. Никола“ в село Тополница, Дупнишко. — В: Изкуствоведски четения 2006. С., 2006, 366-381, ил. 428-429.
- ¹⁷ *Димитров, В.* Стенописите в храма „Св. Георги“ в Сапарева баня. — В: Изкуствоведски четения 2007. С., 2007, 161-170, ил. 507.

-
- ¹⁸ *Димитров, В.* Иконографски особености в храма „Св. Никола“ ..., 366-381.
- ¹⁹ *Димитров, В.* Стенописите в храма „Св. Георги“..., 161-170.
- ²⁰ *Ковачева, Е.* <http://www.slovo.bg/form/> Електронен документ. 15.07.2008.
- ²¹ На този етап не е известен периодът, в който архимандрит Никола е бил игумен на Бачковският манастир.
- ²² *Богданов, И.* Вѣда Словена и нашето време. С., 1991, с. 45.
- ²³ Скопски и Пловдивски митрополит Максим. Автобиография. Спомени. С., 1992.
- ²⁴ Дейността на митрополит Теодосий в Скопие не е достатъчно проучена. Допускам, че около името и дейността му в Скопие има много спекулации.
- ²⁵ Българска академия на науките, членове и ръководство. С., 2005, с. 192.
- ²⁶ *Богданов, И.* Цит. съч., с. 46.
- ²⁷ *Пелтеков, А.* Тешово. С., 2001, с. 94.
- ²⁸ *Василиев, А.* Български възрожденски..., 293-294.
- ²⁹ Пак там, с. 230.
- ³⁰ Пак там, с. 230.
- ³¹ Името трябва да се чете „Леонтий“, но е изписано във винителен падеж (Леонтия). Вж *Василиев, А.* Български възрожденски..., с. 230; *Димитров, В.* Стенописите в храма „Св. Георги“..., 161-170.
- ³² *Василиев, А.* Цит. съч., с. 230.
- ³³ Пак там, с. 291.
- ³⁴ *Василиев, А.* Български светци в изобразителното изкуство. С., 1987, с. 35.
- ³⁵ *Димитров, В.* Стенната живопис в храма „Св. Атанасий“...

На потомците за знание и помен!

Данните са според разказите на Теофил и свещеник Борис, записани от презвитера Мария, Росен и Лиляна. 1992г. Съставила Лиляна, дъщеря на свещеник Борис